

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Kutubxona-axborot faoliyati" kafedrası dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: hakimovamuborakhon12@gmail.com*

MA'RIFATPARVAR MALIKA: TEMURIYLAR

RENESSANSINING AYOL SIYMOSI

***Annotatsiya.** Temuriylar davrida yashab ijod qilgan va ilm-fan, adabiyot hamda madaniyat rivojiga katta hissa qo'shgan ayollar faoliyati tahlil qilinadi. Xususan, Temuriylar sulolasining mashhur vakili, davlat va jamiyat hayotida muhim o'rin tutgan Gavharshod Begim shaxsiyati misolida ma'rifatparvarlik g'oyalari, ilm ahliga homiylik qilish an'analari va madaniy taraqqiyot jarayonlari yoritiladi. Maqolada malikaning ta'lim, me'morchilik, adabiyot va diniy-ma'rifiy muassasalarni qo'llab-quvvatlash borasidagi xizmatlari hamda Temuriylar renessansida tutgan o'rni ilmiy manbalar asosida baholanadi. Shuningdek, ayollarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni va ularning ma'naviy merosi zamonaviy nuqtayi nazardan tahlil etiladi.*

***Kalit so'zlar:** madaniyat, ma'rifat, kutubxona, menejment, ta'lim, ilm-fan, madrasa, nodir qo'lyozmalar, startegik, kreatiiv, targ'ibot.*

THE ENLIGHTENED PRINCESS: A FEMALE FIGURE OF THE TIMURID RENAISSANCE

***Abstract.** This article analyzes the role of women in the Timurid era and their contributions to science, literature, and culture. Particular attention is paid to Gavharshod Begum, a prominent representative of the Timurid dynasty, whose activities significantly influenced the political, cultural, and educational life of her time. The study highlights her support for scholars, educational institutions, architecture, and literary development, as well as her contribution to the flourishing of the Timurid Renaissance. Drawing on scholarly sources, the article also examines the spiritual legacy of Gavharshod Begum and the broader role of women in social and cultural development from a contemporary perspective.*

Keywords: *Gavharshod Begum, Timurid Renaissance, culture, enlightenment, education, science, architecture, patronage, cultural heritage, women in history.*

O'rta asrlar Sharq tarixida Temuriylar davri ilm-fan, madaniyat, adabiyot va san'atning yuksak taraqqiy etgan bosqichi sifatida alohida o'rin tutadi. Bu davr ko'pincha Temuriylar renessansi deb ataladi va u nafaqat buyuk davlat arboblari, olimlar va shoirlar, balki ma'rifatparvar ayollar faoliyati bilan ham ahamiyatlidir. Temuriylar sulolasida yashab ijod qilgan va jamiyat hayotida faol ishtirok etgan ayollar ilm-ma'rifat, xayriya ishlari, me'morchilik va madaniy hayot rivojiga munosib hissa qo'shganlar.

Shunday ayollar orasida alohida o'rin egallagan ma'rifatparvar malika – Gavharshod Begim hisoblanadi. Uning davlat boshqaruvidagi ishtiroki, ilm ahli va ijodkorlarga ko'rsatgan homiyligi, madrasa va masjidlar qurilishiga qo'shgan hissasi Temuriylar renessansining muhim jihatlaridan biri bo'lgan. Gavharshod Begim timsolida biz Temuriylar davrida ayollarning nafaqat oilada, balki ijtimoiy-madaniy hayotda ham katta mavqega ega bo'lganligini ko'ramiz.

Ushbu ishda Temuriylar renessansi davridagi ma'rifatparvar ayollar faoliyati, xususan, Gavharshod Begimning hayoti va ma'naviy-ma'rifiy merosi tahlil qilinib, uning tariximiz va madaniyatimiz rivojidagi o'rni yoritiladi.

Temuriylar davri ayollari jamiyatda faol mavqega ega bo'lib, ular hukmdorlarning ishonchli maslahatchilari, ilm-fan, me'morchilik va ma'rifatparvarlik homiylari sifatida "Sharq Renaissance" rivojiga beqiyos hissa qo'shgan. Buyuk malikalarning jamiyatdagi o'rnini quyidagi misollar orqali yaqqol tasavvur qilish mumkin:

Saroymulixonim (Bibixonim): Sohibqiron Amir Temurning bosh rafiqasi. Amir Temur davlatida u nafaqat davlat va siyosat, balki Movarounnahrning iqtisodiy va madaniy havosini boshqargan. U ilm-fan ahliga homiylik qilgan, ko'plab madrasalar qurdirgan va o'zining oliyjanoblighi hamda aql-zakovati bilan davlatchilik tizimida muhim o'rin tutgan.

Gavharshod begim: Shohrux Mirzoning rafiqasi bo'lib, tarixda ilm-fan va san'atning chinakam g'amxo'ri sifatida qolgan. Hirot shahrida ilm-fan markazi hisoblangan mashhur madrasa hamda masjid majmuasini barpo ettirgan. Uning saroyi davrning shoirlari, olimlari va xattotlari to'planadigan ilmiy akademiyaga aylangan. Oltinoybegim va Gulbadanbegim: Temuriylar davri malikalarining ta'lim-tarbiya va adabiyotdagi o'rnini Gulbadanbegimning "Humoyunnoma" asari misolida ko'rish mumkin. U tarixnavislikda o'ziga xos maktab yaratib, davlatning madaniy qiyofasini adabiyotda abadiylashtirgan.

Temuriylar davrida ayollar hech qachon jamiyatdan ajratilmagan, aksincha, ular davlat boshqaruvi, ilm-fan va ma'naviyatning eng yuqori cho'qqisiga ko'tarila olgan. Bugungi kunda kutubxona menejmenti yoki ta'lim tizimidagi islohotlar haqida gapirganimizda, ko'pincha g'arb tajribasiga tayanamiz. Biroq tariximizga nazar tashlasak, bundan 600 yil avval Hirot da zamonaviy ta'lim va ilm-fan boshqaruvining mukammal modeli yaratilganiga guvoh bo'lamiz. Bu ezgu ishlarning tepasida esa oqila va tadbirkor ayol – Gavharshod begim turgan edi. Ma'lumki, Amir Temurning vorisi Shohrux Mirzo zamonida (1409–1447) Hirot shahri temuriylar davrining siyosiy markaziga aylandi. Shaharning umumiy tuzilishi qaytadan loyihalaniib, yangi binolar qurilishi tufayli yanada ko'rkamlashtirildi. Bu davrda shaharda o'ndan ortiq madrasa mavjud bo'lgan. Chiroyli chorbog' va saroylar qurilib, ularni devorlari ajoyib naqshlar, kitoba (devorga Qur'ondan parcha yoki baytlarni turli yozuvda naqshdor qilib yozish) va suratlar bilan bezatilgan. Bu esa shaharning o'sha davrdagi ma'naviy muhitini belgilab berardi.

Shohrux Mirzo o'ta dindor hukmdor bo'lishiga qaramay ilm-fan va madaniyat taraqqiyotiga ham ulkan hissa qo'shgan. Shohrux Mirzo davlat ishlarining salmoqli qismini, ayniqsa, madaniyat va obodonchilik sohasini o'zining farosatli umr yo'ldoshi Gavharshod begimga ishonib topshirgan edi. Tarixiy manbalar malikani yuksak did sohibasi, qat'iyatli va ilm-fanning chinakam homiysi sifatida ta'riflaydi [6, 18-b]. Gavharshod begimni hech mubolag'asiz "Birinchi kutubxona menejeri" desak ham bo'ladi chunki malikaning kutubxona tizimiga kiritgan islohoti bugungi

kun mutaxassislarini ham hayratga soladi. O'sha davrda Shohrux Mirzo kutubxonasida kitoblar ko'p bo'lsa-da, ularni topish mushkul, tartibsiz joylashgan edi. Malika kutubxonani o'z nazoratiga olib, birinchi navbatda kitoblarni sohalar bo'yicha tasniflab, kutubxonadagi qimmatbaho asarlar uchun maxsus qulflanadigan sandiqlar yasattiradi hamda ilk bor kitoblar ro'yxatini (katalog) tuzdirib, har bir asarning o'rnini belgilab qo'ydi. Natijada, ilgari kun bo'yi izlangan nodir qo'lyozmalarni bir zumda topish imkoniyati tug'ildi. Bu esa ilmiy izlanishlar samaradorligini keskin oshirdi. Gavharshodbegim o'zining tashabbusi bilan tashkil etilgan "Ixlosiya" madrasasi mudarrisleri va toliblari uchun ta'limning asosini tashkil etuvchi fanlar tarkibini belgilashda ham yosh olimlar va mudarrislariga homiylik qildi. Malika "Ixlosiya" madrasasidagi o'quv dasturi talabalarning ham ma'naviy, ham dunyoviy jihatdan komil inson bo'lib yetishishiga qaratilgan edi. Gavharshod begim tavsiya etgan 8 ta asosiy yo'nalish quyidagilardan iborat edi:

Birinchi va bosh vazifa – Qur'oni karimni o'rganish, yod olish bo'yicha mashqlar, uni qiroat qilish, tavjid usullari, ohangini o'zlashtirish;

Ikkinchisi – Qur'oni karimdagi har qaysi sura, har bir oyat ma'nosini tushunish va tushuntira bilish, dorulfanodagi o'tkinchi hayot, dorulbaqoning mohiyati haqidagi vahiy larni o'rganish va o'zlashtirish;

Uchinchisi – Rasululloh Muhammad Mustafo sollallohu alayhi vassallamning nutqlari, ul muborak zot va sodiq sahobalar ishtirok etgan buyuk voqealar, ularni islom dinini targ'ib qilishdagi beqiyos jasoratlari haqida hikoya qiluvchi hadislar da bayon qilingan sunna;

To'rtinchisi – falsafa. Ma'lumki inson aqli haqiqatni izlash bilan kamol topadi, odamlar eng qadimgi zamonlardan biri olam sirlarini izohlashga, yerda yuz berayotgan tabiiy va ijtimoiy voqeliklarning sabab va oqibatlarini aniqlashga intiladilar.

Qur'oni Karimdan keyin falsafa barcha ilmlarning ikkinchi mustahkam asosidir. Sokrot, Platon, Aristotel, Al-Kindiy, Al-Farobiy, Ibn Sino, Ibn Rashid, Al-

Beruniy kabi ulug' mutafakkirlarning asarlaridan hech qaysi insonni ma'rifati, ilmi odam deb hisoblash mumkin emas.

Beshinchi – tillarni o'rganish. Arab va fors tillar bilan bir qatorda madrasada turk tili darslari joriy qilinadi. Bundan tashqari, eng iqtidorli toliblarning alohida bir guruhi keyinchalik mudarris, tarjimon, hatto elchi lavozimlarida ishlash uchun xitoy, hind, yunon tillarini o'rganish sohasidagi bilimlarini takomillashtirib boradilar. Til darslarini yer yuzining yetti iqlimi shoirlari asarlarini o'rganish bilan qo'shib olib borish zarur.

Oltinchi – huquq va davlatni boshqarish qonunlarini o'zida mujassamlashtiruvchi fiqh. Vazifasi yoki iqtidori yuzasidan ommaning e'tiqodi, axloqning musaffoligi va jamiyatning osoyishtaligi haqida qayg'uruvchi har qaysi mo'min huquqiy ko'rsatmalarini bilishi va ularga qat'iy amal qilishi zarur. Madrasa toliblarning ayrimlari machit imomlari bo'lib, boshqalari mudarris, domla yoki amaldor bo'lib yetishadilar, lekin ular fiqh asoslarini bilmasalar, mamlakatda adolat va qonun ustuvorligiga ta'sir ko'rsatishlari amri mahol.

Yettinchi – imlo va husnixat darslari. Toliblar bexato, chiroyli va aniq-ravshan yozishga, o'z fikrlarini qog'ozda mantiqan izchil bayon qilishga o'rganishlari zarur.

Sakkizinchi – bilimlarning keng ko'lamli sohasi tarix, matematika, ilmi nujum, geografiya fanlarini o'z ichiga oladi. Bundan tashqari har qaysi tolib o'z xohishi va iqtidoriga muvofiq musiqa, musavvirlik, tibbiyot, yer osti boyliklarini va foydali madanlarini o'rganish sohalaridan birini tanlashi mumkin [4, 58-b].

“Hirot yulduzi” nomini olgan Gavharshodbegim nafaqat malika, balki o'z davrining strategik fikrlaydigan arbobi edi. Uning maqsadi Hiroti Samarqand va Bog'dod kabi ilm markazlari bilan bellasha oladigan darajaga ko'tarish bo'lgan. Malika asos solgan kutubxona keyinchalik uning o'g'li Boysunqur Mirzo tomonidan tashkil etilgan, dunyoga mashhur “Boysunqur kutubxonasi” uchun poydevor bo'lib xizmat qildi. Uning tarbiyasini olgan o'g'illari – Mirzo Ulug'bek, Boysunqur Mirzo va Muhammad Jo'ki Mirzolar keyinchalik jahon ilm-fani va madaniyatiga beqiyos hissa qo'shdilar [7, 18-b]. Gavharshod begimning hayoti va faoliyati bugungi talaba-

qizlarimiz uchun haqiqiy ibrat maktabidir. Ilmga bo'lgan muhabbat, tashkilotchilik va yuksak did insonni naqadar yuksaklikka ko'tarishini ushbu tarixiy siymo misolida yaqqol ko'rish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Temuriylar renessansi nafaqat buyuk davlat arboblari va olimlari, balki ma'rifatparvar ayollari bilan ham tarixda o'chmas iz qoldirgan davr hisoblanadi. Bu davrda ayollar ilm-fan, madaniyat, me'morchilik va xayriya ishlarida faol ishtirok etib, jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo'shganlar.

Ayniqsa, Gavharshod Begim o'zining donishmandligi, siyosiy faolligi hamda ilm va madaniyat ahliga ko'rsatgan homiyligi bilan Temuriylar renessansining yorqin ayol siymosiga aylangan. Uning tashabbusi bilan barpo etilgan madrasa va me'moriy obidalar, ma'rifatni qo'llab-quvvatlash borasidagi ishlari bugungi kunda ham yuksak qadrlanadi. Shu bois Gavharshod Begim merosi Temuriylar davrida ayollarning jamiyat hayotidagi muhim o'rnini namoyon etadi hamda kelajak avlodlarni ilm-ma'rifatga, milliy va madaniy merosni asrab-avaylashga undaydi. Uning hayoti va faoliyati Temuriylar renessansining yuksak ma'naviy salohiyatini aks ettiruvchi muhim tarixiy namunadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurazzoq Samarqandiy. *Matlai sa'dayn va majmai baxrayn*. – Toshkent: O'zbekiston, 2008. – 632 b.
2. Sharafiddin Ali Yazdiy. *Zafarnoma*. – Toshkent: Sharq, 1997. – 381 b.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. *Boburnoma*. – Toshkent: Sharq, 2002. – 336 b.
4. Gulbadanbegim. *Humoyunnoma*. – Toshkent: Ma'naviyat, 1998. – 144 b.
5. Nizommiddin Shoniy. *Zafarnoma*. – Toshkent: O'zbekiston, 1996. – 544 b.
6. Fayziyev T. *Temuriy malakalar*. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi, 1994. – 40 b.
7. Oxunjonov E. *Vatan kutbxonachiligi tarixi*. – Toshkent: O'zbekiston, 2004. – 308 b.